

Іванов Є.І.,
кандидат економічних наук,
начальник відділу аналізу і прогнозування міжнародної торгівлі,
*Державний науково-дослідний інститут
інформатизації та моделювання економіки*

ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ДИВЕРСИФІКАЦІЇ ЗОВНІШНЬОЇ ТОРГІВЛІ

Іванов Є.І. Теоретичні основи диверсифікації зовнішньої торгівлі. У статті висвітлено підходи до трактування сутності диверсифікації зовнішньої торгівлі як чинника реструктуризації національної економіки. Сформульовано авторське визначення поняття «державна політика диверсифікації зовнішньої торгівлі». Визначено та охарактеризовано основні види диверсифікаційних зрушень у зовнішньоторговельних потоках. Обґрунтовано визначальний вплив вертикальної диверсифікації експорту на забезпечення добробуту в країнах із сировинною структурою економіки. Проаналізовано теорії міжнародної торгівлі в контексті забезпечення цілеспрямованої державної політики диверсифікації експортних та імпорتنих товаропотоків.

Ключові слова: диверсифікація, експорт, імпорт, сировина, економічне зростання.

Іванов Е.И. Теоретические основы диверсификации внешней торговли. В статье освещены подходы к трактовке сущности диверсификации внешней торговли как фактора реструктуризации национальной экономики. Сформулировано авторское определение понятия «государственная политика диверсификации внешней торговли». Определены и охарактеризованы основные виды диверсификационных изменений во внешнеторговых потоках. Обосновано определяющее влияние вертикальной диверсификации экспорта на обеспечение благосостояния в странах с сырьевой структурой экономики. Проанализированы теории международной торговли в контексте обеспечения целенаправленной государственной политики диверсификации экспортных и импортных товаропотоков.

Ключевые слова: диверсификация, экспорт, импорт, сырье, экономический рост.

Ivanov Ye.I. Theoretical basis of foreign trade diversification. The article covers approaches to interpretation of foreign trade diversification essence as a factor of national economy restructuring. The author's definition of the concept "state policy of foreign trade diversification" is formulated. The basic types of diversification shift in foreign trade flows are defined and characterized. The decisive influence of vertical export diversification on welfare in countries with raw material structure of economy is substantiated. The theories of international trade are analyzed in the context of providing a purposeful state policy of export and import diversification.

Key words: diversification, export, import, raw materials, economic growth.

Постановка проблеми. На сучасному етапі не існує майже жодної країни світу, яка спромоглася досягти високого рівня економічного розвитку, не диверсифікувавши експортні й імпорتنі поставки товарів та послуг. В умовах відкритої економіки якісні параметри структури зовнішньої торгівлі набувають ознак системного чинника впливу на розвиток національного господарства. Рівень диверсифікації стає індикатором не лише економічної безпеки держави, а й структури зовнішніх поставок продукції за рівнем доданої вартості. Низький рівень диверсифікації зовнішньої торгівлі засвідчує монокультурний тип національної економіки, яка не спромоглася збудувати ефективний промисловий сектор та спеціалізується на міжнародних поставках досить обмеженого кола переважно сировинної продукції чи товарів із низьким рівнем обробки. Водночас індустріально розвинені економіки здатні запропонувати ширшу номенклатуру товарів і послуг на світовому ринку, в основі якої лежить високотехнологічна, наукомістка продукція з високим рівнем доданої вартості.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Значний внесок у дослідження актуальних проблем формування і реалізації державної політики дивер-

сифікації зовнішньої торгівлі України зробила низка вітчизняних учених-економістів, серед яких – Н.О. Татаренко [1], Д.С. Назаров [2], Д.А. Довгань [3], Л.С. Кутідзе [4], Л.Г. Шемаєва [5] та ін. В їхніх наукових працях викладено ґрунтовний аналіз причини диверсифікації експорту, досліджено інерційний та інноваційний характер диверсифікації зовнішньої торгівлі, окреслено вимоги до побудови ефективного механізму експортної диверсифікації на регіональному рівні, запропоновано заходи підвищення потенціалу географічної диверсифікації вітчизняного експорту в умовах розгортання торгових війн. Однак, віддаючи належне науковим напрацюванням вітчизняних учених, необхідно наголосити, що узагальненню теоретичних постулатів диверсифікації зовнішньої торгівлі в системі чинників економічного зростання досі приділено недостатню увагу.

Формулювання цілей статті. Мета дослідження полягає у визначенні сутності та концептуальних засад диверсифікації зовнішньої торгівлі в контексті формування промислової та зовнішньоекономічної політики в країнах із різним рівнем розвитку.

Виклад основного матеріалу. Диверсифікація зовнішньої торгівлі розглядається як механізм стабі-

лізації доходів від ЗЕД у країнах, що розвиваються, де частка сировини яскраво виражена в експортному кошику. Особливої актуальності диверсифікація набуває для країн, які мають дефіцит платіжного балансу у зв'язку з потребою в імпорті низки капітальних товарів, напівфабрикатів і споживчих товарів, яких вимагає їх промисловий розвиток. Окрім того, національний дохід менш розвинутих країн, як правило, більшою мірою формується за рахунок експортних поставок.

Сутність самого терміну «диверсифікація» походить від латинських слів *diversus*, що означає «різний», та *facere*, що перекладається як «робити» [6, с. 99]. Розкриття змісту диверсифікації у зовнішньоторговельній сфері на рівні національної економіки знайшло своє відображення у наукових доробках низки насамперед зарубіжних учених-економістів. Зокрема, Р. Алі та Дж. Алван під диверсифікацією розуміють зміну в структурі кошику експортної продукції або країн призначення експортних поставок [7, с. 7]. Ж. Бертелемі та С. Шовен розглядали диверсифікацію як розширення виробництва й експорту за галузями економіки [8, с. 10]. М. Агозін та Р. Алварез визначають диверсифікацію як зміну структури зовнішніх товаропотоків країни, що може бути досягнута або шляхом зміни наявного експортного/імпортного кошику товарів та послуг, або через модернізацію продукції в існуючих зовнішньоторговельних потоках [9, с. 2]. А. Денніс та Б. Шеферд під експортною диверсифікацією розуміють розширення асортименту продукції, яку суб'єкти ЗЕД постачають на зовнішні ринки [10, с. 5].

Узагальнивши вищенаведені наукові підходи до тлумачення поняття «диверсифікація» у зовнішньоторговельній сфері, визначимо її як розширення номенклатури товарів і послуг та географічних векторів експортно-імпортної діяльності на загальнонаціональному рівні. Відповідно, державна політика диверсифікації зовнішньоторговельної сфери полягає у формуванні механізму оптимізації галузево-географічної структури зовнішньоторговельних потоків для зниження залежності від кон'юнктури світових ринків та забезпечення ефективного товарообміну в системі міжнародних економічних відносин.

Основні види диверсифікації зовнішньої торгівлі визначаються напрямками потоків товарів та послуг, за якими вирізняють диверсифікацію експорту і диверсифікацію імпорту, а також структурою зовнішньоторговельних зв'язків, за якою диверсифікацію поділяють на товарну і географічну. Водночас товарна диверсифікація може набувати таких форм (рис. 1):

– горизонтальна – відбувається в межах одного сектору економіки країни (сировинного, аграрного, промислового) та полягає у реструктуризації експорту

шляхом додавання нових товарів до наявної номенклатури зовнішніх поставок у межах однієї товарної групи для пом'якшення несприятливого впливу кон'юнктури світових ринків;

– вертикальна – передбачає перехід між секторами економіки (наприклад, від сировинного до промислового), що тягне за собою розвиток економічної активності у сфері обробки продукції, маркетингу та інших супровідних послуг. Звідси, вертикальна диверсифікація може розширити ринкові можливості та сприяти зростанню, оскільки оброблені товари у цілому мають більшу цінову стабільність, ніж сировина [11, с. 32–33];

– діагональна – полягає у розширенні імпортного кошика комплектуючих і обладнання для оптимізації виробничих процесів підприємств переробної промисловості [12, с. 262].

Вимоги до проведення результативної диверсифікації на всіх указаних рівнях можуть суттєво відрізнятися щодо необхідних капітальних інвестицій, технологій, управлінських компетенцій та кваліфікаційних вимог до робочої сили. Стале довгострокове зростання експорту потребує як горизонтальної (розширення номенклатури), так і вертикальної (перехід від сировинних товарів до продукції з більш високою доданою вартістю) диверсифікації. Це може бути досягнуто шляхом зміни частки товарів у наявній структурі експорту або додавання нових видів продукції до наявного експортного кошику.

Визначальна роль диверсифікації зовнішньоторговельної сфери у забезпеченні розвитку національної економіки для країн, що розвиваються, зумовлюється тим, що концентрація експортних поставок на обмеженому колі сировинних товарних груп несе за собою ризики коротко- і довгострокового характеру. До короткострокових ризиків належать висока волатильність та нестабільність у надходженні валютної виручки, що має несприятливі наслідки на макrorівні у вигляді скорочення зайнятості, відтоку іноземних інвестицій, негативного сальдо торгового балансу, девальваційного тиску на курс валюти, прискорення інфляції, зростання зовнішньої заборгованості [13]. Що стосується довгострокового періоду, то ризики значної концентрації експорту на сировині полягають у поглибленні розриву в економічному розвитку між країнами, що розвиваються, та провідними країнами – експортерами продукції переробної промисловості, оскільки емпірично доведено факт, що відносні світові ціни на сировинну продукцію мають низхідний тренд, зокрема протягом останніх 140 років вони знижувалися у середньому на 1% на рік [14, с. 187].

Разом із цим, низький рівень еластичності світового попиту на сировинну продукцію зумовлює уповільнення темпів зростання валютної виручки навіть за умов висхідної цінової кон'юнктури на відповідних міжнародних ринках. Із боку позиції необхідно зазначити, що, оскільки виробництво сировинної продукції не потребує високого рівня кваліфікації персоналу та технологічного вмісту, а також позбавлене кооперативних відносин уздовж ланцюга створення доданої вартості всередині країни, його активізація за сприятли-

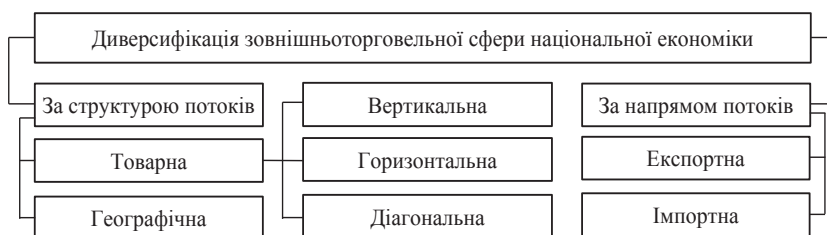

Рис. 1. Види диверсифікації зовнішньої торгівлі

Джерело: складено автором

вої зовнішньої кон'юнктури призводить до незначного ефекту макроекономічного зростання у зв'язку з відсутністю належного мультиплікативного ефекту.

Отже, експортна диверсифікація та економічне зростання можуть бути пов'язані за умови, якщо відбувається перехід від експортної залежності щодо сировинної та низькотехнологічної продукції до високотехнологічних товарів та послуг із високим рівнем доданої вартості. Диверсифікація експорту також може позитивно вплинути на економічне зростання завдяки формуванню позитивних зовнішніх чинників у неторгових секторах. Ці зовнішні чинники пов'язані з більш ефективними стилями управління й удосконаленими методами виробництва. Отже, країни з диверсифікованою структурою експорту мають змогу одержувати переваги від використання цих зовнішніх чинників і стимулів для формування капіталу, що має наслідком більш високі темпи економічного зростання [15].

Важливим чинником економічного зростання залишається диверсифікація імпорту, яка може призвести до підвищення продуктивності використання ресурсного потенціалу через посилення міжнародної конкуренції. Розширення кошику імпортованих товарів за певних умов може стимулювати внутрішніх виробників товарів-аналогів до підвищення власної конкурентоспроможності шляхом раціоналізації виробничих процесів. Однак набагато важливіше, що імпортна диверсифікація, яка носить діагональний характер, є важливим механізмом залучення іноземних технологій через одержання доступу до інноваційного обладнання, агрегатів, машин й устаткування. У такому разі диверсифікація імпорту проміжної продукції може вплинути на кількість товарів, вироблених на внутрішньому ринку (диверсифікація у виробництві) та експорту (диверсифікація в експорті). Оскільки імпорту проміжної продукції та експорту виготовлених із неї готових товарів є взаємодоповнюючими, захист від імпорту засобів виробництва виступає як чинник обмеження експорту [16]. Отже, диверсифікація імпорту за рахунок проміжних товарів призводить до підвищення продуктивності в економіці. Це зростання продуктивності є прямим наслідком зростання різновиду імпорту продукції через канали кращої взаємодоповнюваності з виробничими потребами національних підприємств та навчальний ефект від використання зарубіжних технологій.

У контексті аналізу ролі та місця диверсифікаційної політики держави у зовнішньоторговельній сфері крізь призму економічних теорій слід зазначити, що сама концепція диверсифікації суперечить класичним теоріям міжнародної торгівлі, які постулюють ефективність міжнародної спеціалізації країн на окремих видах продукції. Відповідно до теорії абсолютних переваг А. Сміта, міжнародна торгівля є вигідною лише за умови, коли країни торгують товарами, які в кожній із них виробляються з меншими витратами, ніж у країні-партнері. Тому від міжнародної торгівлі, яка без штучних обмежень природно ведеться між двома країнами, виграє кожна з них, хоча й неоднаково [17, с. 48].

Погляди А. Сміта розвинув Д. Рікардо теорією відносних переваг, у якій доводив не тільки можливість, а й необхідність взаємовигідної торгівлі навіть за наявності абсолютної переваги однієї країни у виробництві обох товарів, адже внутрішні альтернативні вартості двох товарів у різних країнах не збігаються, тому вну-

трішне співвідношення цін до виходу на зовнішній ринок теж різняться. Країна отримає виграв, якщо відмовиться від виробництва товару, внутрішня альтернативна вартість якого вища, і витратить капітал і працю на виробництво товару, внутрішня альтернативна вартість якого менша.

Пізніше теорія відносних переваг Д. Рікардо зазнала модифікації завдяки працям шведських економістів Е. Хекшера та Б. Оліна, які вивели теорію, сутність якої полягає у тому, що для забезпечення конкурентоспроможності країна експортує товари, для яких інтенсивно використовуються її відносно надлишкові фактори виробництва, й імпортує товари, для яких вона відчуває відносний недолік факторів виробництва [18, с. 34].

Спроба подолати протиріччя концепцій диверсифікації та спеціалізації зовнішньої торгівлі простежується у сучасній теорії U-кривої, запропонованої Дж. Імбзом та Р. Васзаргом, відповідно до якої кожна країна на шляху свого розвитку проходить дві стадії: підвищення рівня диверсифікації експорту під час переходу від сировинно орієнтованого до високотехнологічного зростання та посилення міжнародної спеціалізації на продукції переробної промисловості, яка з часом здобуває найбільше конкурентних переваг на світовому ринку [19, с. 83]. Отже, доцільність диверсифікаційних зрушень і можливість одержання переваг від міжнародної спеціалізації напряму залежать від рівня розвитку виробничо-експортного потенціалу країни.

Також зазначимо, що свій внесок в усвідомлення необхідності здійснення диверсифікації в зовнішньоторговельній сфері зробила теорія конкурентних переваг М. Портера. Її суть полягає у тому, щоб забезпечувати міжнародну конкурентоспроможність, домогтися і залишатися лідером на світовому ринку шляхом виробництва продукції кращої якості, ніж іти на світовий ринок шляхом відносного зниження цін і заробітної плати. Можливим такий розвиток М. Портер убачає за умови формування кластерів – груп взаємопов'язаних компаній, що є географічними сусідами, і пов'язаних із ними організацій, які діють у певній сфері, ведуть спільну діяльність та взаємодоповнюють один одного. Роль держави М. Портер убачає у створенні умов, координації та стимулюванні діяльності підприємств для формування кластерів [20, с. 638]. Проте, на думку автора теорії, підприємства мусять самі створювати та підтримувати конкурентну перевагу перед конкурентами інших країн, що не завжди видається об'єктивно можливим із причин, які будуть розглянуті нижче.

Сучасна зовнішньоторговельна політика провідних країн світу формується на основі теорій неотехнологізму (до яких відносять теорію технологічного розриву М. Познера та теорію життєвого циклу Р. Вернона), визначальною метою яких є забезпечення довготривалого зростання національної економіки шляхом досягнення лідерства на світових ринках інноваційної продукції [31, с. 15]. Оскільки таке лідерство є неможливим без використання і перманентного розвитку передових здобутків науки й техніки, то основоположною функцією держави в зовнішньоторговельній політиці (ЗТП) стає підтримка інноваційної діяльності суб'єктів ЗЕД, створення сприятливих умов та допомога у просуванні інноваційної продукції на міжнародні ринки. Основними інструментами у проведенні

такої політики стають державне фінансування НДДКР, а також запровадження податкових стимулів активізації інноваційних процесів. Для країн із низьким рівнем технологічного розвитку ця політика доповнюється ще одним аспектом – забезпеченням сприятливих умов та допомога вітчизняним суб'єктам ЗЕД у залученні ззовні найсучасніших технологій із метою активізації національного потенціалу високотехнологічного виробництва.

Висновки. Державна політика диверсифікації зовнішньоторговельної сфери полягає у формуванні та реалізації організаційно-інституційних засад оптимізації галузево-географічної структури зовнішньоторговельних потоків для зниження залежності від кон'юнктури світових ринків та забезпечення ефективного товарообміну в системі міжнародних економічних відносин. Цілеспрямована політика диверси-

фікації зовнішньої торгівлі залишається засадничим чинником забезпечення випереджаючого розвитку для країн, що сформували міжнародну спеціалізацію у виробництві й експорті сировини і товарів із первинним рівнем обробки. Вертикальні диверсифікаційні зрушення у зовнішньоторговельній сфері цих країн вирішують завдання мінімізації ризиків від істотних цінових коливань, притаманних світовим ринкам сировини, а також формують передумови для активізації їх економічного розвитку на основі поставок продукції з висхідними ціновими тенденціями та високою доданою вартістю. Особливої актуальності диверсифікація набуває для країн, які мають дефіцит платіжного балансу у зв'язку з потребою в імпорتنих поставках низки засобів виробництва, напівфабрикатів, споживчих товарів чи, наприклад, енергоносіїв, яких потребує їх промисловий розвиток.

Список використаних джерел:

1. Татаренко Н.О., Кончин В.І., Грущинська Н.М., Чекаленко Л.Д. Торгова війна з Російською Федерацією: оцінка потенціалу географічної диверсифікації експорту України з метою нівелювання ризиків торговельних відносин з РФ. Науковий вісник Дипломатичної академії України. 2016. Вип. 23(3). С. 218–236.
2. Назаров Д.С. Проблемні питання диверсифікації експортних поставок природного урану та його сполук вітчизняними підприємствами хімічної та пов'язаних з нею галузей промисловості. Вісник Приазовського державного технічного університету. Серія «Економічні науки». 2015. Вип. 29. С. 331–335.
3. Довгань Д.А. Диверсифікація українського експорту чорних металів та економічне зростання. Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Міжнародні економічні відносини та світове господарство». 2015. Вип. 3. С. 114–118.
4. Кутідзе Л.С. Проблеми побудови механізмів диверсифікації експортного потенціалу регіону. Технологический аудит и резервы производства. 2015. № 1(7). С. 32–36.
5. Шемаєва Л.Г. Диверсифікація структури зовнішньої торгівлі України в контексті економічної безпеки держави. Проблеми науки. 2011. № 3. С. 20–25.
6. Полінкевич О.М. Коноваленко П.В. Диверсифікація товаропотоків у зовнішньоекономічній діяльності учасників ринку рітейлу. Економічний форум. 2015. № 3. С. 96–102.
7. Ali R., Alwang J., Siegel P.B. Is export Diversification the best way to achieve export growth and Stability? A look at three African Countries. World Bank Working Papers. 1991. № 729. 44 p.
8. Berthelemy J.C., Chauvin S. Structural Changes in Asia and Growth prospects after the crisis. CEPPI Working papers. 2000. № 00-09. 38 p.
9. Agosin M.R., Alvarez R., Bravo-Ortega C. Determinants of Export Diversification Around the World: 1962-2000. The World Economy. Oxford: Blackwell Publishing Ltd., 2011. 20 p.
10. Dennis A., Shepherd B. Trade Costs, Barriers to Entry, and Export Diversification in Developing Countries: Policy Research Working Paper № 4368. Washington: World Bank, 2007. 40 p.
11. Mejía J.F. Export Diversification and Economic Growth: An Analysis of Colombia's Export Competitiveness in the European Union's Market. Berlin: Springer-Verlag Heidelberg, 2011. 206 p.
12. Kesavan R., Elanchezhian R., Selwyn T. Engineering Economics and Financial Accounting. New Delhi: Laxmi Publications Ltd., 2005. 534 p.
13. Rondeau F., Roudaut N. What Diversification of Trade Matters for Economic Growth of Developing Countries? URL: <https://afse2015.sciencesconf.org/61833/document>.
14. Cashin P., McDermott J. The Long Run Behavior of Commodity Prices: Small Trends and Big Variability. IMF Staff Papers. 2002. Vol. 49. № 2. P. 175–199.
15. Ibrahim I. On Exports and Economic Growth. Jurnal Pengurusan 21. URL: <https://core.ac.uk/download/pdf/11490868.pdf>.
16. Mejia J.F., Velasquez H., Garcia V.Z. Understanding Import Diversification. Journal of international Economics. 2016. URL: https://repository.eafit.edu.co/bitstream/handle/10784/9333/VictorEduardo_ZapataGarcia_2016.pdf?sequence=2.
17. Орловська Ю.В., Чала В.С., Варламова О.А. Сучасні теорії міжнародної спеціалізації: можливості застосування на регіональному рівні. Економічний простір. 2016. № 116. С. 42–59.
18. Орловська Ю.В., Карпенко К.О. Теоретичні та методологічні аспекти оцінки міжнародної спеціалізації країн. Економічний простір. 2017. № 121. С. 31–46.
19. Imbs J., Wacziarg R. Stages of Diversification. American Economic Review. 2003. Vol. 93. № 1. P. 63–86.
20. Портер М. Международная конкуренция. Конкурентные преимущества стран / под ред. В.Д. Щетина; пер. с англ. И.В. Квасюка. М.: Междунар. отношения, 1993. 895 с.
21. Мазаракі А.А., Мельник Т.М. Зовнішньоторговельна політика: від меркантилізму до неотехнологізму. Товари і ринки. 2010. № 2. С. 9–21.